

Romi u doba Holokausta

János Bársony, Ágnes Daróczi (prir.),
Pharrajimos: sudbina Roma u doba Holokausta,
 Zagreb: ArTresor naklada, 2013., str. 261
 János Bársony, *Pharrajimos: fotografije i dokumenti*,
 Zagreb: ArTresor, 2013., str. 112

Nerijetki su slučajevi kada u kontekstu prikaza suvremenog znanstvenog istraživanja stradanja Roma za vrijeme Drugoga svjetskog rata, ponajprije u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj (dalje NDH, op.a), moram ustvrditi kako su ova istraživanja tek na početku. Letimičan pogled u hrvatskim bazama objavljenih znanstvenih radova ide u prilog ovom zapažanju. Tako je stradanje Roma u NDH uzgredno i nesustavno istraživano u hrvatskoj historiografiji poslije 1945. Svojevrsni „pionirski“ rad može se pripisati povjesničarki Narcisi Lengel–Krizman, koja je od 1980-ih započela istraživati ovu tematiku, a 2003. objavila je djelo *Genocid nad Romima – Jasenovac 1942.*, u izdanju Javne ustanove Spomen–područja Jasenovac. U tom djelu, kolegica Lengel–Krizman primjećuje izostanak sustavnih znanstvenih studija o stradanju Roma, koristeći termine poput „perifernost istraživanja“, „zaboravljanje“ i „izmicanje svjetskoj pažnji“. Šest godine kasnije je u zagrebačkom izdanju Kuće Ane Frank izdan „Priručnik za učitelje: Antisemitizam. Stare i nove predrasude“ u kojem se na svega jednoj stranici teksta nastojalo prikazati povijest Roma u Hrvatskoj prije, za vrijeme i nakon Drugoga svjetskog rata. U istoj publikaciji na tridesetak stranica se prikazuje povijest i stradanje Židova u navedenom ratu. Ovakav nerazmjer u proučavanju stradanja Roma i Židova vidljiv je u brojnim znanstvenim i drugim djelima, pri čemu neki od za romsko stradanje koriste termin „zaboravljeni holokaust“. Ova kolektivna znanstvena amnezija o romskom holokaustu postupno se mijenja i unutar hrvatske znanstvene javnosti i to ponajprije izdavanjem prijevoda europskih znanstvenih djela, poput tri sveska djela *Romi u Drugom svjetskom ratu* (izvornik *The Gypsies during the Second World War*) u izdanju Ibis-grafike od 2006. do 2009., u kojemu su zastupljeni brojni francuski, njemački, bugarski, češki i drugi znanstvenici (npr. Giovanna Boursier, Reimar Gilsenbach, Marie-Christine Hubert, Michelle Kelso, Elena Marushiakova, Vesselin Popov, Ctibor Nečas, Erika Thurner, Michael Zimmermann, Herbert Heuss, Henriette Asseo, Frank Sparing, i dr.). Iznimku čini djelo Ivana Rumbaka *Porrajimos – Samudaripen*, koje je izdano prošle godine, no to djelo može se više okarakterizirati kao publicistika, bez objavljivanja njegovih (posebnih) znanstvenih istraživanja. Djelo *Pharrajimos: sudbina Roma u doba Holokausta* novi je prilog europske, ponajprije mađarske, znanosti u razumijevanju navedene tematike.

Xenia Detoni prevela je 2013. s mađarskoga jezika djelo priređivača Jánosa Bársony i Ágnes Daróczi *Pharrajimos: sudbina Roma u doba Holokausta*, koje je objavila zagrebačka izdavačka kuća ArTresor uz potporu Zaklade Otvoreno društvo. Za Bársonya je u životopisnoj bilješci na kraju knjige navedeno „pravnik, etnolog specijaliziran za manjinska pitanja, glazbenik“, a uočljivo je kako je njegov znanstveni rad ponajprije bio usmjeren na proučavanje glazbene i folklorne građe, no djelovao je kao aktivist u promicanju kulture Roma sudjelujući u organiziranju romskih organizacija i raznih priredbi. Daróczi se

ponajprije istaknula kao aktivistica u promicanju romske kulture, tako je bila uključena i u istraživanje stradanja Roma u Drugom svjetskom ratu.

Djelo *Pharrajimos: sudbina Roma u doba Holokausta* podijeljeno je na devet većih cjelina. Prvi dio odnosi se na pet uvodnih priloga, od kojih priređivači ovog djela započinju „Predgovorom hrvatskog izdanja“ (str. 5-8) u kojem objašnjavaju potrebu korištenja termina „pharrajimos“ što na romskom jeziku znači „mrviti, komadati, uništavati“. No, unutar mađarske javnosti kao zasebni termin od kraja 1980-ih sve se više koristi termin „romski holokaust“. U osvrtu na stradanje Roma u NDH navedeni autori ukratko spominju ustašku represivnu politiku koja je dovela do smrti brojnih Roma, no pritom je uočljivo kako je u Hrvatskoj „... propušteno istraživanje i evidentiranje romskih žrtava po naseljima, a izostaje i njihovo komemoriranje...“ (str. 6). Upravo istraživanje zločina nad Romima i njihovo komemoriranje bili su poticaji priređivačima u njihovom radu. Drugi prilog je Bársony naslovio „Rasprave i činjenice o Pharrajimosu, romskom Holokaustu“ (str. 9-20) u kojem ističe romsko stradanje kao „genocid industrijskih razmjera“ (str. 9) i sastavnim dijelom holokausta, tj. istovjetno stradanju Židova u istome ratu. Bársony se protivi tezi nekih znanstvenika („ekskluzivistima“) koji pojam Holokausta ograničavaju samo na stradanje Židova, smatrajući kako nacističko istrebljenje nije ciljalo Rome, te se njihov progon nije provodio na „rasnoj osnovi“, već kao politika prevencije njihovog kriminaliteta. Autor nastoji objasniti kontekst progona i stradanja Roma s razvojem ideološkog svijeta selektivnog i restriktivnog humanizama u kojem se ističe „kulturna nadmoć“ jednog (germanskog) naroda nad „primitivnošću i zaostalošću“ drugog (romskog) naroda. Na ovo se nadovezuje „vulgarni socijalno-darvinistički kult nasilja“ i „nacistički rasistički ideološki sustav vrijednosti“. Kao primarne žrtve ovakvog nacističkog sustava izdvaja Židovi, dok ostale skupine poput crnaca, Roma, mentalno retardiranih smatra nacističkom „sporednom bojišnicom“. Bársony primjećuje kako se razlikovanje u nacističkom odnosu prema Židovima i Romima posebno isticalo nakon 1945. kada Romi nisu postali „pobjednicima“, a njihovo stradanje nije bilo priznato, niti obeštećeno. Za vrijeme Drugoga svjetskog rata Romi u Mađarskoj „korišteni“ su kao vojna snaga (kao „radne satnije“ u podizanju obrambenih fortifikacija), prisilna radna snaga u logorima ili u pozadini bojišnica. Nakon nacističkog preuzimanja vlasti 1944. započele su racije i deportacije Roma u logore, koje je prekinuto tek sovjetskim vojnim napredovanjima i potiskivanjem nacista s ovog područja. Nakon završetka rata nastavljena je zakonska represija i socijalno marginaliziranje Roma u mađarskom društvu. Daróczy u „Predgovoru mađarskom izdanju“ (sr. 21-24) navodi kako je ovo djelo nastalo kao „nusproizvod“ izložbe o Holokaustu postavljene u budimpeštanskom Muzeju i dokumentacijskom centru Holokausta, unutar koje se dio odnosio na „prešućeni“ holokaust Roma. Sljedeći prilog naslovljen je „Pharrajimos u Mađarskoj – kronološki pregled“ (str. 25-28), koji započinje 1907. godinom kada su mađarski oružnici zatočili dvadeset tisuća Roma u jednom sabirnom logoru pod pritiskom masovne hysterije uzrokovane jednim ubojstvom. Kronologija završava u veljači 1945. izjavom mađarskog ministra unutarnjih poslova o „potrebi konačnog i drakonskog rješavanja ciganskog pitanja“. Bársony je u prilogu „Pharrajimos u Trećem Reichu – kronološki pregled“ (str. 29-31) sastavio kraću kronologiju stradanja Roma u Njemačkoj počevši od 1905., kada je Alfred Dillmann izdao „Zigeuner-Buch“ i kada je osnovan središnji policijski ured za Rome u Münchenu. Posljednji nadnevak u kronologiji je iz svibnja 1945. u kojem se navodi kako je na njemačkom području usmrćeno više od 25.000 Roma.

János Bársony je u poglavlju „Povijest Roma u 20. stoljeću i u doba Pharrajimosa“ (str. 33-58) prikazao povijest Roma na europskom području od početka XX. st. do početka Drugoga svjetskog rata. Autor primjećuje jačanje predrasuda prema Romima i sve raširenija „pseudoznanstvena rasno-biološka učenja“. Istodobno, u nekim istočnoeuropskim zemljama započet je proces romskog samoorganiziranja. No jačanje nacizma u Njemačkoj dovelo je do pokušaja istrebljenja Roma u mnogim europskim državama, a njihov se broj procjenjuje između 300.000 i 500.000. Bársony posebno je analizirao položaj Roma u Mađarskoj prije Drugoga svjetskog rata, primjećujući pogoršanje njihovog socijalnog položaja pod pritiskom ekonomskih kriza i sve prisutnije rasno-ideološke teorije u mađarskoj javnosti. Mađarske vlasti su već za vrijeme Prvoga svjetskog rata donijele represivnu zakonsku regulaciju položaja nomadskih Roma, a ovakva politika nastavila se u međuratnom razdoblju pojačanom represijom javne uprave koja je donijela dodatne diskriminatorne mjere prema Romima smatrajući ih „remetilačkim nepouzdanim elementom“. Nova faza represije nad Romima dogodila se za vrijeme Drugoga svjetskog rata kada su im mađarske vlasti propisale obvezatni vojni prisilan rad ili da budu „topovsko meso“ u mađarskoj vojsci. Istodobno, dio mađarskih političara zalagao se za sterilizaciju i internaciju Roma u logore što se djelomično i provelo „getoizacijom“ Roma na određenim područjima. Približavanjem sovjetske vojske i nacističkim preuzimanjem vlasti, u Mađarskoj su provedeni masovni pokolji Roma. Autor procjenjuje romske žrtve na ovom području između 5000 i 10.000. Težak socijalno-gospodarski položaj Roma obilježen marginalnošću, represijom vlasti i obespravljenošću nastavljen je nakon rata. Tada se javljaju romske organizacije sa zahtjevom komemoriranja romskih žrtava što je radi unutrašnjih političkih razloga bilo stalno odgađano, no tek početkom 1990-ih postavljena su prva spomen-obilježja romskim žrtvama, a nekoliko godina kasnije započinju se održavati komemoracije. Dio Roma u Mađarskoj dobio je odštetu, ali je ona bila zakašnjela.

U sljedećem dijelu naslovljenom „Proturomski prijedlozi i racije u Peštanskoj županiji u doba kada joj je podžupanom bio dr. László Endre (1928., 1939.-1944.)“ (str. 59-96) Gyula Purcsi Barna analizira represivnu politiku mađarskih županijskih vlasti protiv Roma u međuratnom razdoblju. Autor navodi kontinuitet politike mađarske institucionalne diskriminacije Roma u ovom razdoblju, ponajprije vidljive u donošenju novih odredbi o policijskoj represiji i sprečavanju (ograničavanju) obavljanja određenih poslova (npr. putujućim obrtima poput koritarstva, ugljenarstva, drvosječe). Vlasti Peštanske županije prikupljale su krajem 1920-ih prijedloge svojih lokalnih (kotarskih) vlasti, koji su većinom tražili prisilnu kolonizaciju Roma. Među kotarskim predstavnicima istaknuo se László Endre koji je predlagao represivnu politiku s ciljem koloniziranja, moralnog života (zakonitih brakova i izvora prihoda) i ograničavanja određenih prava Roma (npr. držanja konja). Sredinom 1930-ih zalagao se za internaciju Roma u sabirnim (radnim) logorima, a krajem istog desetljeća na položaju podžupana provodio je racije i popisivanje Roma, predlagao stvaranje središnjeg informacijskog registra. Svoju proturomsku represivnu politiku nastavio je za vrijeme Drugoga svjetskog rata, obnašajući dužnost državnog tajnika u Ministarstvu unutarnjih poslova i druge visoke funkcije.

János Ury u radu „Masovni pokolj várpalotskih Roma i smaknuća kraj jezera Grábler kod Inote potkraj siječnja 1945.“ (str. 97-107) analizira progone Roma nakon dolaska na vlast Szálásija krajem 1944. Autor navodi kako je približavanjem Crvene armije dio mađarskih posebnih oružnika krajem siječnja 1945. masovno likvidirao stotinjak Roma u Várpoloti. Razlog likvidacijama počinitelji su našli u optužbama za romsko kriminalno i nasilno djelovanje na tom području.

U radu „Komoranska Zvezdasta tvrđava, jedno od romskih stratišta u jesen 1944.“ (str. 109-126) Szabolcs Szita analizira slučajevne deportacija Roma od kraja 1944. u Zvezdastu tvrđavu u Komoranu kao dio tranzicijskog logora. Novoustrojena mađarska vlast Szálásija, obvezala se njemačkim saveznicima poslati deset tisuća radnika kako bi se nadomjestila nestašica radne snage u Njemačkoj. Među njima bili su „prikupljeni“ Romi i deportirani u navedenu tvrđavu. Neljudski životni uvjeti, uskraćivanje osnovne hrane i zdravstvene skrbi dovelo je do smrti mnogih Roma i drugih zatočenika. Dio romskih zatočenika bio je deportiran u nacističke koncentracijske logore Dachau, Buchenwald, Ravensbrück, Spandau, Sachsenhausen i Bergen-Belsen. Krajem iste godine logor u Zvezdastoj tvrđavi bio je zatvoren zbog približavanja Crvene armije, a preostali Romi s drugim zatočenicima na brzinu prebačeni u druge logore.

Károly Bari u radu „Motiv Holokausta u romskoj usmenoj književnosti“ (str. 127-134) ukratko analizira pitanje sjećanja Roma na njihovo stradanje u Drugom svjetskom ratu. Autor se na početku rada osvrće na povijest progona Roma u europskim zemljama od prve polovine XV. st., koji je imao vrhunac u genocidnom progonu za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Autor se posebno osvrće na analizu forme žalobnih napjeva („tužbalica“) u arhaičnoj romskoj poetici. U njima se izravno ne spominju načini stradanja, već se samo u „Obrisima“ spominju određena mjesta i izvršioi zločina, pritom se zaziva prokletstvo i kazne za njih.

U sljedećem dijelu „Oral history: Sjećanja preživjelih“ (str. 135-192) objavljena su sjećanja dvadeset preživjelih svjedoka romskog stradanja u Mađarskoj za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Većinu razgovora s preživjelim Romima vodili su Ágnes Daróczy i János Bársony od svibnja 1994. do srpnja 2000., a manji dio razgovora preuzet je od Györgya Márványa iz 1975. i Károlya Barija iz 1991. Na ovaj dio nadovezuje se tekst scenarija dokumentarnog filma o pokolju nad Romima u selu Lajoskomárom u siječnju 1945. Unutar njega objavljena su svjedočanstva preživjelih neromskih svjedoka ovog zločina.

János Bársony je u radu „Naselja i događaji“ (str. 193-234) popisao više od petstotinjak mjesta u Mađarskoj s određenim događajem vezanim za stradanje Roma. Većinom je koristio podatke na temelju vlastitog istraživanja, no koristio je i objavljene izvore podataka, poput onih mađarskih i švicarskih vlasti vezanih za obeštećivanje Roma, ili podatke iz njemačkih logora, romskih nevladinih organizacija i sl. Tako se mogu pronaći podaci za hrvatska mjesta u Međimurju koja su za vrijeme Drugoga svjetskog rata pripojena Mađarskoj, poput Draškovca i Čakovca.

U posljednjem dijelu knjige naslovljenom „Dodaci“ (str. 235-256) objavljeno je nekoliko priloga vezanih za istraživanje romskog holokausta u Mađarskoj. János Bársony u prvom prilogu „Holokaust nad Romima – činjenice i nijekanja“ (str. 237-243) kritički se osvrće na pisanje Lászla Karsajja u mađarskom dnevnom listu *Népszabadság* iz sredine kolovoza 1997. radi umanjivanja romskih žrtava. U drugom prilogu donosi se tekst Jánosa Bársonyija „Recenzija povijesne građe i dokumentacije prezentirane u sinopsisu izložbe o Holokaustu u Mađarskoj“ (str. 244-250) iz studenog 2002. U ovom tekstu autor kritički analizira prvi muzejski postav o Holokaustu u Mađarskoj, ponajprije jer „neprihvatljivo, pristrano i rasistički intonirano“ prikazuje romski holokaust. Ágnes Daróczy u prilogu „Opaske u vezi romske sekcije stalnog postava Muzeja Holokausta“ (str. 251-252) iz rujna 2004. pohvaljuje uvrštavanje romskog holokausta u izložbu o holokaustu u Mađarskoj, no ističe potrebu daljnjeg istraživanja ove tematike i njezine prikladnije prezentacije mađarskoj javnosti. Na ovom tragu je i posljednji prilog Jánosa Bársonyija „Teze za scenarij

romskog dijela u stalnom postavu Muzeja Holokausta“ (str. 253-256) u kojem predlaže uključivanje određenih dijelova iz povijesti Roma u stalni postav izložbe o Holokaustu.

Djelo *Pharrajimos: sudbina Roma u doba Holokausta* koje su priredili János Bársony i Ágnes Daróczy, prvi je svezak na koji se nadovezuje drugi svezak naslovljen *Pharrajimos: fotografije i dokumenti*. U njemu je János Bársony odabrao više od stotinjak fotografija i preslika dokumenata vezanih za život Roma u Mađarskoj prije i za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Ova zbirka podijeljena je na nekoliko dijelova u kojima je priređivač nastojao kronološki „oslikati“ problematiku romskog holokausta. Prvi dio naslovio je „Prizori iz romskog života“ te prikazuje priloge vezane za Rome u Mađarskoj prije Drugoga svjetskog rata. Tako su objavljene fotografije svakodnevice Roma, njihova zanimanja, uvjeta života i običaja, odnos vlasti (posebice policije) prema njima. Nakon toga slijedi dio „Pharrajimos u nacističkoj Njemačkoj“ u kojemu se prikazuje djelovanje njemačkih eugeničkih „stručnjaka“ Roberta Rittera i njegove pomoćnice Eve Justin prilikom antropološkog istraživanja njemačkih Roma, deportacija i ubijanja Roma u nacističkim logorima. Na ovaj dio nadovezuje se sljedeći naslovljen „Pharrajimos u državama koje su se pridružile Silama osovinama“ u kojem je prikazano stradanje Roma u Rumunjskoj i NDH za vrijeme Drugoga svjetskog rata. U dijelu „Pharrajimos u Mađarskoj“ prikazano je stradanje Roma u Mađarskoj za vrijeme Drugoga svjetskog rata, kao i mađarskih Roma u nacističkim logorima izvan Mađarske. Nekoliko fotografija mjesta stradanja Roma u Mađarskoj svrstano je u djelu naslovljeno „Neobilježeni grobovi“, nakon čega su u djelu „Kažnjavanje počinitelja“ objavljene preslike sudskih presuda počiniteljima zločina nad Romima u Mađarskoj. Primjetno je kako ova zbirka fotografija i dokumenata na određeni način nadopunjuje prethodni (tekstualni) svezak, zorno predočujući stradanje Roma u Drugom svjetskom ratu.

Djelo *Pharrajimos: sudbina Roma u doba Holokausta* koje su priredili János Bársony i Ágnes Daróczy može se smatrati vrijednim pokušajem sintetskog istraživanja, promišljanja i razumijevanja stradanja Roma za vrijeme Drugoga svjetskog rata u Mađarskoj. Ono što je uočljivo na temelju analize ovog djela jest da je problematika romskog holokausta u Mađarskoj do unazad dvadesetak godina bila zanemarivana, potiskivana i prešućivana. Komparativnim pogledom na hrvatsku historiografiju vidljivo je znatno zaostajanje za mađarskom, i sve više drugim europskim historiografijama u istraživanju ove problematike. Tek sustavnim istraživanjem stradanja Roma u NDH, imajući na umu ponuđeni mađarski model istraživanja dan u ovom djelu, može se napraviti prvi (ozbiljniji) korak u razumijevanju i osvješćivanju ovog stradanja široj hrvatskoj javnosti.

Danijel Vojak

FILOZOFSKI FAKULTET SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
INSTITUT FÜR KROATISCHE GESCHICHTE

RADOVI

46

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

The logo for FF press, featuring the letters 'FF' in a stylized font with a horizontal line through them, followed by the word 'press' in a lowercase, sans-serif font.

ZAGREB 2014.

RADOVI ZAVODA ZA HRVATSKU POVIJEST
FILOZOFSKOGA FAKULTETA SVEUČILIŠTA U ZAGREBU

Knjiga 46

Izdavač / Publisher

Zavod za hrvatsku povijest
Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
FF-press

Za izdavača / For Publisher

Vlatko Previšić

Glavni urednik / Editor-in-Chief

Hrvoje Gračanin

Uredništvo / Editorial Board

Bruna Kuntić-Makvić (stara povijest/ancient history), Zrinka Nikolić Jakus (srednji vijek/
medieval history), Hrvoje Petrić (rani novi vijek/early modern history), Željko Holjevac
(moderna povijest/modern history), Tvrтко Jakovina (suvremena povijest/contemporary history),
Silvija Pisk (mikrohistorija i zavičajna povijest/microhistory and local history),
Zrinka Blažević (teorija i metodologija povijesti/theory and methodology of history)

Međunarodno uredničko vijeće / International Editorial Board

Denis Alimov (Sankt Peterburg), Živko Andrijašević (Nikšić), Csaba Békés (Budapest), Rajko
Bratož (Ljubljana), Snježana Buzov (Columbus, Ohio), Svetlozar Eldarov (Sofija), Toni Filiposki
(Skopje), Aleksandar Fotić (Beograd), Alojz Ivanišević (Wien),
Egidio Ivetić (Padova), Husnija Kamberović (Sarajevo), Karl Kaser (Graz),
Irina Ognyanova (Sofija), Géza Pálffy (Budapest), Ioan-Aurel Pop (Cluj),
Nada Proeva (Skopje), Alexios Savvides (Kalamata), Vlada Stanković (Beograd),
Ludwig Steindorff (Kiel), Peter Štih (Ljubljana)

Izvršna urednica za tuzemnu i inozemnu razmjenu /

Executive Editor for Publications Exchange

Kristina Milković

Tajnik uredništva / Editorial Board Assistant

Dejan Zadro

Adresa uredništva/Editorial Board address

Zavod za hrvatsku povijest, Filozofski fakultet Zagreb,
Ivana Lučića 3, HR-10 000, Zagreb

Tel. ++385 (0)1 6120 150, 6120 158, faks ++385 (0)1 6156 879

Časopis izlazi jedanput godišnje / The Journal is published once a year

Časopis je u digitalnom obliku dostupan na / The Journal in digital form is accessible at
Portal znanstvenih časopisa Republike Hrvatske „Hrčak“
<http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>

Financijska potpora za tisak časopisa / The Journal is published with the support by
Ministarstvo znanosti, obrazovanja i športa Republike Hrvatske,

Časopis je indeksiran u sljedećim bazama / The Journal is indexed in the following databases:
Directory of Open Access Journals, EBSCO, SCOPUS

Naslovna stranica

Iva Mandić

Grafičko oblikovanje i računalni slog

Ivanka Cokol

Lektura

Jadranka Brnčić

Tisak

Web2tisak, Zagreb

Naklada

250 primjeraka

*Časopis je u digitalnom obliku dostupan na Portalu znanstvenih časopisa
Republike Hrvatske „Hrčak“ <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*

*The Journal is accessible in digital form at the Hrcak - Portal of scientific
journals of Croatia <http://hrcak.srce.hr/radovi-zhp>*